

Vajkai Zsófia

Adalékok Magyar László angolai utazásainak kutatásához¹

A magyar tudományos életben sok szó esik MAGYAR Lászlóról, életének, halálának rejtélyes mozzanatai foglalkoztatják a kutatókat és az érdeklődő közönséget is. Ugyanakkor választott hazájában, Angolában még mindig szinte ismeretlen, hozzáférhetőségének nyelvi akadályai vannak. Mindkét fél, a magyar és az angolai is egyaránt nyerhetnének azon, ha az 1990-es években (!) portugálra fordított könyve végre meg is jelenne. Lehetséges volna összevetni adatait más korabeli portugál utazókéval. A portugál gyarmati politika levéltári dokumentumainak tanulmányozása pedig talán hozzásegítené ahhoz, hogy élete egyes mozzanatait jobban megértsük. (1)

1981-87-ig családommal – férjem munkája miatt – Afrikában, Mozambikban és Angolában éltem. Soha nem készültem afrikanistának, így az utazás előtt fel kellett elevenítenem és kiegészítenem az egyetemen tanultakat. Így kerültem a Kalocsai Érseki Levéltárba, eredetiben elolvasni MENYHÁRT László és CZIMMERMANN István műveit, vettem elő MAGYAR László útleírásait, és a róla szóló irodalmat. Személyes kapcsolatba kerültem KRIZSÁN Lászlóval, aki felkért, hogy kiadás előtt álló, MENYHÁRT és CZIMMERMANN naplója és levelezését tartalmazó írásait lektoráljam. Maputóban és Luandában is bejártam a levéltárba, kevés sikerrel, mert több száz dokumentum átböngészése ellenére sem sikerült új dolgokat találni.

Hazatérésem után, 1989-ben BALASSA Iván ajánlására felkértek egy tanulmány írására a nagy portugál néprajztudós, Ernesto VEGA DE OLIVEIRA 80. születésnapjára tisztelgő emlékkötetbe, amely ott „MAGYAR László Afrika kutató

---

¹ A tanulmány hivatkozásait az előző és ezt követő szövegekkel ellentétben nem folytatólagosan közöljük, hanem meghagytuk saját, zárójeles hivatkozási rendszerét és számozását. Hasonlóképpen tiszteletben tartottuk a szerző nagybetűs név-kiemelését a főszövegben, ami szintén eltér a kötet többi közleményétől.

feljegyzései az angolai népek földműveléséről” címmel jelent meg. (2)

Azért választottam ezt a témát, mert Ernesto VEGA DE OLIVEIRA a szó klasszikus értelmében vett tárgyi néprajzos volt. A legtöbb publikációja „földművelés” tárgykörben íródott, ő volt az, aki részletesen leírta a hagyományos portugál paraszti gazdálkodást, amelyet még az 1960-as - 70-es években is Portugália szerte láthatott. Másrészt pedig munkahelyemen, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, noha Európán kívüli kutatásokkal nem foglalkoztunk, elvárták, hogy ilyen témákban jelenjünk meg nemzetközi fórumokon.

MAGYAR László viszonylagos ismeretlensége miatt a portugál nyelvterületen nagy teret szenteltem életútja ismertetésének, afrikai útjai felsorolásának, és megkíséreltem felvázolni tudományos jelentőségét. Ismertettem az addig megjelent, róla szóló fontosabb irodalmat. (3)

Mindezeket azért tartottam fontosnak, hogy a portugálul olvasó néprajzos kollégáknak jusson tudomására MAGYAR László jelentősége. Természetesen tudtam SEBESTYÉN Éva elkötelezettségéről MAGYAR László iránt, de az ő hallatlanul fontos közlései csak később jelentek meg.

Rátérve az angolaiak földművelésére, MAGYAR László írásait, leveleit végigolvassván külön választottam a gyűjtögető, állattenyésztő és földműves népeket. Ismertettem mindazt, amit látott és feljegyzett a földművelés egyes mozzanatairól, a használt szerszámokról, a termelt növényekről, a belőlük készült alapvető ételekről. A termelvények értékéről a cserekereskedelemben, s nem utolsó sorban arról, hogyan vélekedtek a helyiek a földművelésről, kinek volt az a kötelessége, maga MAGYAR hogyan kertészkedett, mely növényekről tudott, amelyek a gyarmati gazdálkodás során kerültek, vagy kerülhettek volna az afrikaiak kezére. Az ő ezekről való vélekedéseit egyébként viszont láttam a Levéltárban talált más iratokban is. (4) Bizonyára nagy érdeklődésre tarthatott számot MAGYAR beszámolója az arató ünnepekről és egyes varázsló szertartásokról, ahol a kultikus céllal gyűjtött vagy termesztett növények kaptak nagy szerepet. A tanulmányban sikerült elhelyezni MAGYAR rajzaiból nemcsak a

földműveléssel kapcsolatosakat, hanem többek közt a tipojahordást is, ahol meggyőződéseim szerint MAGYAR a saját magát rajzolta meg, hacsak nagyon vázlatosan is. (5)

KRIZSÁN Lászlónak, és talán ennek a tanulmánynak köszönhetem, hogy a Magyar Földrajzi Múzeum meghívott a MAGYAR László születésének 175. évfordulóján 1993-ban rendezett tudományos előadó ülésre, ahol „MAGYAR László Angolája – portugál szemmel” címen tartottam előadást. (6) Közrejátszott az is, hogy a kilencvenes években Lisszabonban éltem, és újra kezdtem foglalkozni a MAGYAR László kutatással. A Tengerentúli Történeti Levéltárban tett látogatásaim során megismertem és kézbe vehettem azokat a dokumentumokat, amelyek létezéséről eddig csak irodalmi utalásokból értesülhettünk. Jelentős ismeretlen anyagot nem találtam, de néhány olyat igen, amit talán nem ártana kiegészítésképpen bevenni a MAGYAR László korabeli Afrikát jobban megvilágító feljegyzések közé. Egyik célom szót ejteni ezekről.

A másik: már luandai tartózkodásom alatt felmerült MAGYAR László könyve portugálra fordításának gondolata, ami most, születésének 200. évfordulóját ünnepeelve végre megvalósulni látszik! Az angolai etnográfusok ismerték a nevét, de ennél többet nemigen tudtak róla, még azt sem, hogy magyar volt, mert címről legalább is a könyve német verzióját ismerték. (7) Abban viszont mindenki biztos volt, hogy a luandai Néprajzi Múzeum Chivilunga szobra – amelyet később sajnálatosan elloptak – MAGYAR László gyűjteményéből származik. (8)

Lisszaboni tartózkodásom alatt újra napirendre került a portugál fordítás gondolata, és szeretném ismertetni, hogy milyen erőfeszítések történtek akkor ennek érdekében, és miért lenne ez Angolában ma is olyan fontos.

Lisszabonban ismertem meg Alexandra Apariciót, aki Budapesten tanult és végzett történelem-levéltár szakon. Szakdolgozatát MAGYAR Lászlóról írta, és az ő kezéhez is eljutottak a SEBESTYÉN Éva által később feldolgozott, addig ismeretlen MAGYAR László levelek és hagyatéki leltár. Írt erről egy ismertető tanulmányt, és, mint hajdan MAGYAR László, szerette volna, ragaszkodott hozzá, hogy Magyarországon,

magyarul jelenjen meg először. Mivel magyar nyelvtudásában nem érezte teljesen biztosnak magát, engem kért meg, hogy fordítsam le és helyezzem el az Ethnographia c. folyóiratban. Ez 1994-ben történt, és a kéziratnak majdnem olyan hányattatott sors jutott, mint a MAGYAR Lászlóénak. Hosszas huza-vona után 2001-ben jelent meg az én fordításomban, jegyzeteimmel és utószavammal. (9) Alexandra APARICIO ma az Angolai Nemzeti Levéltár igazgatója, és nem felejtette el MAGYAR Lászlót!

1995-ben mindkettőnket meghívtak Luandába a „Népek és kultúrák találkozása Angolában” című tudományos tanácskozássra, amelynél alkalmasabb helyet nem is találhattunk volna arra, hogy MAGYAR László nevét ismertebbé tegyünk a portugál nyelvű Afrika kutatás számára. (10) A konferenciát a „Portugál Felfedezések Megünneplésére Alakult Nemzeti Bizottság” szervezte, amely azokban az években – a felfedezések 500. évfordulóját ünnepelendő – nemcsak Portugáliában, hanem annak volt gyarmatain is ünnepségeket, tudományos ülésszakokat, kiállításokat szervezett, és ezek anyagait szebbnél szebb kiadványokban adta közre. Az angolai szeminárium célja az volt, hogy álljon össze egy egységes szöveg, amelybe a szájakat az angolai utazók leírásai adják a XVI. századtól a XX.-ik, és meg lehessen írni majd ezek alapján, természetesen más forrásokat is felhasználva Angola történetét. (11) A másik, kimondatlan, vagy félig kimondott cél pedig, hogy az ország történetét az angolaiak szemszögéből láttassák, ne felülről, kívülről, Európából.

Alexandra APARICIO, (aki akkor már az Angolai Nemzeti Történeti Levéltárban dolgozott) előadásának címe: Egy magyar a biéiek között a XIX. század derekán: kapcsolatainak elemzése és értelmezése. (12) Előadásában tetten érhattük azt, amit az előbb mondtam: más szemmel olvasta MAGYAR írásait, mint mi, noha következtetéseink sok esetben megegyeznek. Kölcsönös előnyökkel járó kompromisszumként értékeli a törzsfő és MAGYAR közt létrejött egyességet. MAGYAR számára váratlan ajándék, lehetőség lett a főnöki feleség, de hogy tényleg hasznára legyen, be kellett integrálódnia az afrikai társadalomba. (13) Ugyanakkor az afrikai törzsfő is alkalmazkodott: azt a lányát adta hozzá, aki ismerte az európaiak szokásait.

MAGYAR haza írt leveleit olvasva a szerző úgy látja, hogy azokat minden esetben áthatja a hazaszeretet, a családhoz írottak optimizmust sugároznak, olyan emberét, aki valóra váltja gyermekkori álmait. Visszafogottabbak azok a levelek, amelyeket az Akadémiának írt. De minden írásában benne van az afrikai társadalom felé való közelítés, élete utolsó szakaszában már barátainak, társainak, családjának tekintette őket. (14) Ebben különbözött más utazóktól, amely körökben szokás volt az afrikaiakat barbár népségnek tekinteni, akik fejlődéséhez feltétlen szükség van az európaiak segítségére. MAGYAR-nál ez nem olyan szembetűnő, írja Alexandra APARICIO, talán, mert egy olyan országból jött, amely elnyomás alatt sínylődött. (15) Sem tettei, sem gondolkodásmódja nem hasonlított a többi utazóéhoz. Ez a viszony kölcsönös volt: őt jobban elfogadták az angolaiak, mint a többi európaiat. (16) Ugyanakkor ellentmondásos is volt ez a viszony – leg szembe tűnőbben, amikor a biéiekről ír – brutálisnak, kegyetlennek tartotta szokásaikat, rabló, lusta, kéjsóvár, nyereszkeskedő népségnek titulálta őket. Ugyanakkor dicsérte szép termetüket, jó kiállításukat, éles eszüket. (17)

Közel 150 év távlatából visszagondolva úgy látom, hogy mivel utazónk írásait magyar olvasóknak szánta, akik semmit se tudtak Afrikáról, nem is tehetett volna mást, mint elítélően nyilatkozni a barbár szokásokról, még ha ő azokat egy idő után értette és el is fogadta. Őt tartották volna olvasói vadembernek, ha nem így tesz. Angolai olvasója, Alexandra APARICIO rossz néven is veszi, hogy ilyen sok rosszat írt azokról, akik közt oly sokáig élt. (18)

Az én előadásom címe a luandai konferencián: „Egy magyar utazó Angolában. MAGYAR László (1818-1864) angolai utazásainak dokumentumai a Tengerentúli Történeti Levéltárban.” (19) Hangsúlyozom, hogy olyan kutatók előtt beszélünk mindketten MAGYAR Lászlóról, akik csak hírből ismerték, ezért sok mindent el kellett mondani életéről, megtett útjairól, ami itthon mindenki számára ismeretes. Én a címben említett dokumentumokról beszéltem, amelyek közül most hármat szeretnék felidézni.

1. SÁ DA BANDEIRA (20) átirata arról, hogy szükségessé válik Angola földrajzi térképészeti munkálatainak elkezdése. Erre két alkalmas jelölt is van, mindkettő tiszt, egyik a mossamedesi kormányzó, másik a benguellai pártfogoltja. (21) Ez utóbbi MAGYAR László volt. Az irat azért fontos, mert itt található az első utalás az ő később kibontakozó, térképkészítéssel kapcsolatos ügyére.
2. A Tengerentúli Tanács megvitatja José Carlos Conrado CHELMICKY őrnagy felajánlását Angolában végzendő különféle munkákra. (22) Ezen ajánlat miatt rendeli el SÁ DA BANDEIRA, hogy vizsgálják ki, elkezdte-e MAGYAR a felmérést. Az őrnagyot ettől függően bízzák meg az adatok ellenőrzésével, vagy a felmérés kiegészítésével azokon a területeken, ahol MAGYAR még nem járt.
3. MAGYAR László akkor (1995) még nem közölt levele a lucirai portugál hatóságokhoz, amelyben saját és két szomszédja nevében feljeleníti Manuel José CORREIA ültetvényest illegális rabszolga kereskedése miatt. (23) Néhány évvel ez előtt dicsérőleg ír erről a személyről nagyszerű gyömbér ültetvénye miatt. (24)

Az említetteken kívül a lisszaboni Tengerentúli Történeti Levéltárban számos olyan irat található, - köztük rengeteg feldolgozatlan - amelyek megvilágítják a portugálok XIX. századi gyarmati politikáját, leírják a meghódított területeket, az azokon való berendezkedésüket, vagy annak tervezett lehetőségét. Kicsi a valószínűsége, de nem lehetetlen, hogy bennük közvetlen utalás lenne MAGYAR Lászlóra, de arról a világról, amelyben élt, sokat megtudhatunk.

Szeretnék néhány példát felhozni.

1. Azon kérdésekre adott feleletek, amelyeket a Tengerentúli Tanács mélyen tisztelt Titkár Ura tett fel 1852. szept. 30-án keltezve Francisco de SALLES FERREIRA őrnagy úrnak. (25). Ez egy 46 oldalas iratcsomó, amely kérdés-felelet formájában felsorolja az angolai gyarmat ügy legfontosabb tennivalóit, többek közt a kormányzat által birtokba venni

kívánt területeket, az ismert helyi főnökök nevét, és konkrét javaslatokat Bié meghódítására, akár a törzsi ellenségeskedés ügyes kihasználásával is.

2. A Tengerentúli Tanács átirata a királynőhöz angolai kikötők telepítése és területfoglalás ügyében, 1852. (26)

Az átirat emlékeztet az angolokkal történt 1838-as Afrika felosztásra, és sürgeti, hogy keressenek Benguellától délebbre is alkalmas kikötőket, nehogy más népek vessék meg ott a lábukat. Sürgeti továbbá, hogy keressenek hajózható folyókat, amelyeken be lehet hatolni a szárazföld belsejébe, utalva arra, hogy még a Cunene folyása is nagyrészt feltáratlan. Azt gondolom, hogy ez volt az oka MAGYAR és CHELMICKY portugálok részéről való támogatásának, mert nem gyarmatosító hatalmakat képviseltek, és égetően szükséges volt a munkájuk.

3. Az Angolai Gyarmat Főkörmányzata Hivatalos Lapja (27) 1857. július 18-i számában közzétesz egy hirdetést, mely szerint rövidesen egy osztrák-magyar zászló alatt haladó hajó köt ki Angolában, Brazíliából Európa felé haladva. Felhívja a figyelmet, hogy akinek küldeménye van ebbe az országba, juttassa el időben a kikötőbe. Nem tudhatott MAGYAR is egy ilyen hajóról? Ugyancsak a hivatalos lapban olvasható 1856. december 13-án José Maria MERGÚ kapitány jelentése Jaga országban tett útjáról. (28) Ránk vár a feladat, hogy ezt a leírást összevegyük MAGYAR Zsága országról írt beszámolójával. (29)

Rátérve MAGYAR László könyvének portugál nyelvű kiadása tervére, közreadok ebben az ügyben folytatott levelezéséből néhány részletet, amelyből kitűnik, miért tartották Angolában fontosnak, és milyen további kutatási lehetőségek rejlenek a vele való foglalkozásban?

Dra. Maria da Conceição NETO angolai történész professzor asszony 1993. május 31-én kelt levele Dr. Joaquim PAIS BRITOhoz, a lisszaboni Ethnologiai Múzeum akkori igazgatójához, amelyet nekem később másolatban küldött el. A levél első részében MAGYAR László életét, Angolába kerülése

körülményeit, megtett útjait és a kiadásra javasolt könyvet mutatja be. (A német nyelvű kiadást használták.)

„Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849 bis 1857 von Ladislau Magyar - aus dem Ungarischen von Johann Hunfalvy – Erster Band. Mit einer Landkarte und acht Lithographien. Pest und Leipzig 1859.

az első magyar kiadás - Magyar László délafrikai utazásai 1849-57 években I. kötet Egy földképpel s 8 kőiratú táblával, Pest 1859 - német fordítása”

„A műnek felbecsülhetetlen értéke van az angolai történetírás számára, különösen a központi országrész tekintetében. Az eddig ismert írásos források közül Magyar munkája tartalmazza a legrészletesebb leírást a XIX. század közepéről az Ovimbunduk társadalmi és politikai viszonyairól, szokásairól, és nyelvéről. A portugál Silva Porto naplója (amelynek szintén nincs még teljes kiadása), a másik korabeli alapforrás, ez utóbbi átfogóbb és lényegesen hosszabb időszakot ölel fel, ám láthatóan nem került olyan közelségbe a helyi afrikai kultúrával, mint a magyar utazó. A korábbi vagy egyidejű beszámolók összehasonlíthatatlanul kevesebb információt tartalmaznak mint Ladislau Magyar munkája. Az Angola középső részével foglalkozó tudományos munkák nem nélkülözhetik a Magyar munkájára vonatkozó hivatkozásokat, viszont sajnálatos módon nem áll rendelkezésre egyik olyan munkanyelven sem, amelyet a Szaharától lefelé élő afrikai kutatók használnak (angol, francia, portugál).

Emellett, a könyv szép példája a múlt századi útleírásnak, sok kaland és érdekes epizód leírásával, amely felkeltheti a tudományosságra kevésbé fogékony szélesebb közönség érdeklődését is.”

Ezután a kiadásra javasolt mű fordítása akkori helyzetének ismertetése következik, ebből egy fontos részlet:

„A más bibliográfiai forrásokkal és dokumentumokkal való összevetés, a korabeli portugál dokumentumok tanulmányozása lehetővé tette, hogy néhány bizonytalanságot pontosítsunk és a mai olvasó számára szükséges jegyzetekkel lássuk el a művet.... Az angolai nyelvek intézete (Instituto de Linguas Nacionais) közreműködött a könyvben szereplő 700 umbundu kifejezés összevetésével a mai umbundu nyelvhasználat szerint.”

Az angolai történész asszony értelmezései és kiigazításai számunkra is tanulságosak lennének, a XIX. századi törzsi nyelvi kifejezések pedig az angolai nyelvek tanulmányozóinak nélkülözhetetlenek.

„Végül pedig az Angolai Írószövetség (amely a mű kiadását kezdeményezte) fedezte Dr. Sebestyén Éva magyar antropológus és egyetem tanár luandai látogatását és egyhónapos tanulmányútját, hogy a kiadás teljes szöveghűsége érdekében az egész fordítást összevesse az eredeti kézirattal (a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában lévő eredeti kézirat fénymásolata alapján). Az Angolai Írószövetség ezen túlmenően finanszírozta azt is, hogy a magyar kutató lefordítsa azt a fejezetet, és jegyzeteket, amelyeket a németnyelvű kiadás nem tartalmazott.”

„A Magyar Tudományos Akadémia az Angolai Írószövetség kérésére megadta a szükséges hozzájárulásokat is.”

Egy másik levélben a kiadást nehezítő körülményekre hivatkozik.

Dra. Maria Conceição NETO levele VAJKAI Zsófiának
Lisszabonba. Luanda, 1994. április.

„Ahogy várható volt, hazámban a helyzet súlyosbodott, és óriási lelki erő, elszántság kell ahhoz, hogy bármit elintézzünk. Ennek ellenére a héten sikerült a kézirat nyomdai előkészítését befejezni. Bízom abban, hogy a kontrollszerkesztés és tördelés után, a szokásos luandai zűröket is beszámítva /áramszünet, elromlott gépek, beteg alkalmazottak, stb./ májusra készen lesz...Talán sikerül mellékelnem a könyvben látható eredeti térkép másolatát, természetesen a magyar magyarázó szövegekkel együtt, noha azok nem mindegyikével értek egyet...”

Még egy részletet idézek fel a levélből, amely az én angolai földművelés tanulmányom egy részletét bírálta:

„Ami a Cuanhamakat és szomszédaikat illeti, hivatkoznod kellett volna a portugál Bernardino José Brochado-ra, aki kevéssel Magyar előtt járt náluk és jelentést írt az útról, amiben szó van a mukankalakról is.

(30.) *Az a véleményem, hogy roppant érdekes lenne összevetni e két, az Angola déli részén élő népekről szóló leírást. Ezt megtenni nehéz lenne annak, aki nem olvas mindkét nyelven, portugálul és magyarul is, mint Te.*"

Ez utóbbit olyan felvetésnek tartom, amellyel érdemes lenne foglalkozni!

Sajnos a kiadás ügye akkor abbamaradt.

2018-ban Magyar László születésének 200. évfordulóját méltóképpen megünnepelte az érdi Földrajzi Múzeum, Ötömös, a Magyar Tudományos Akadémia és szülővárosa, Szombathely. Biernaczky Szilárd a tanácskozásokkal szinte egy időben, a Vasi Szemlében megjelent (31) tanulmánya sorra veszi mindazt, amit megtettünk Magyar Lászlóért, és mi az, ami még várat magára. Egyik legfontosabb ezek közül „...tudósunk hazai és külföldi megmérettetése...hogyan... a nemzetközi tudománynak... forrásává váljon...” (32)

Ez így igaz, de én most is a legfontosabbnak a portugál nyelvi megjelenést tartom, amire a mai körülmények közt – 25 év után! – van lehetőség! Maria Conceição Neto asszony közelgő budapesti látogatása ezt a célt szolgálja, és megkezdődött az útinapló fordítása is. /33/ Én azért tartom olyan fontosnak, mert nekünk ez tudomány, és „kaland”. De Angolának a múltja, és történelme.

JEGYZETEK

1. VAJKAI ZSÓFIA néprajzkutató, ny. múzeológus. Jelen tanulmány rövidített és aktualitásokkal kiegészített változata annak az előadásnak, amely a „Magyar László és az Afrika kutatás – egy életút nyomában” c. Tudománytörténeti Konferencián hangzott el. Érd, Földrajzi Múzeum, 2012. 09. 05.
2. In: BAPTISTA, F.O., PAIS DE BRITO, J., BRAGA, M., PEREIRA, B. (szerk.): Estudos em homenagem a Ernesto Veiga de Oliveira, Lisboa, 1989. 825-850.pp.
3. THIRRING Gusztáv: Magyar László élete és működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Budapest, 1937., ECSEDY Csaba: Magyar László, 1818-1964. Ethnographia, 1969. 557-564. pp. LISTOWEL, Judit: The other Livingstone, Londres, 1974., KRIZSÁN László: Magyar László. Budapest, 1983., FODOR István: Introduction to the history of Umbundu. László Magyar's recorde (1859) and the later sources. Budapest, 1983.
4. Cukornád termesztés Mossamedesben. AHU, Conselho Ultramarino (Arquivo) Angola, Pasta 5. Doc. 153. 1852. júl. 1., Dohány és gyapot termesztés u.o. doc. 47. 1852., Burgonya termesztés kivitelre is , Conselho Ultramarino, Direccion Geral de Ultramar, Angola, Pasta 48. Doc. 1864. aug. 26. Lisboa
5. Ld. Magyar László rajzának másolatát: SEBESTYÉN Éva: Kaland és kutatás Afrikában, Bp. 2008. 269.p.
6. Ld. VAJKAI Zsófia: Magyar László Angolája – portugál szemmel. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 13. 2004. 23-36.pp.
7. Reisen in Süd-Afrika in den Jahren 1849-1857 von Ladislau Magyar – aus dem Ungarischen von Johann Hunfalvy – Erster Band. Mit einer Landkarte und acht Lithographien, Pest und Leipzig, 1859.
8. Ld. VAJKAI Zsófia: Magyar László feljegyzései az angolai népek földműveléséről. In: Estudos...850. p.
9. APARICIO, Alexandra: Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. Ethnographia, 2001. 223-245. pp.

10. A konferenciát a „Portugál Felfedezések Megünneplésére Alakult Nemzeti Bizottság” szervezte, amely azokban az években – a felfedezések 500. évfordulóját ünnepelendő – nemcsak Portugáliában, hanem annak volt gyarmatain is ünnepségeket, tudományos ülészekokat, kiállításokat szervezett, és ezek anyagát szebbnél szebb kiadványokban tette közzé.
11. Actas do Seminario: Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995. Luanda, 1995. 510 p. Maria Emilia Madeira Santos, (a liszaboni Trópusi Kutatási Központ Kartográfiai Intézete) köszöntő szavaival.
12. APARICIO, Alexandra: Um Húngaro entre Bienes em Meados do Século XIX. Interpretação e Análise das suas Relações. In: i.m., 391-405. pp..
13. i.m. 396. p.
14. i.m. 398.p.
15. i.m. 399. p.
16. i.m. 401. p.
17. i.m. 398.p.
18. i.m.i.h.
19. VAJKAI Zsófia:Um Húngaro em Angola. Viagens de Ladislau Magyar (1818-1864) através dos Documentos do AHU, In: i.m. 361-375. pp.
20. Bernardo de Sá da Bandeira Nogueira, a haladó szellemű portugál államférfi, hosszú politikai pályafutása alatt szolgálta a portugál gyarmatügyet. Volt tengerészeti, majd hadügy miniszter, 1868-tól pedig maga alakít kabinetet, és a Tengerentúli Tanács elnökeként az afrikai gyarmatok felvirágoztatását tekinti szívügyének.
21. Arquivo Historico Ultramarino (a továbbiakban AHU), Conselho Ultramarino, Direcção Geral do Ultramar, Angola (Arquivo), Pasta 2. Doc. 1852. május 6.
22. AHU, Direcção Geral do Ultramar, Conselho Ultramarino, Angola (Correspondencia) pasta 17. doc. 18. 1856. augusztus 21.és AHU, Conselho Ultramarino, Angola (Arquivo), pasta 37. doc. 375. 1856.

23. AHU, Correspondencia, Angola, pasta 28 (633), doc. 121. 1861. április 27., másolat
24. Resposta do Sr. Ladislau Magyar ... sobre a existencia do gengibre nesta provincia... In: Boletim Official do Governo Geral da Província de Angola, nro 615., 1857.
25. AHU, Conselho Ultramarino (Arquivo) Angola, pasta 10. doc. 134. 1853. május31.
26. AHU, Conselho Ultramarino Direcção Geral do Ultramar, Angola, 1851- 52. pasta 2. doc. 1852. szeptember 28.
27. Boletim Official do Governo Geral da Província de Angola, 1857. július 18.
28. Boletim Official do Governo Geral da Província de Angola, 1856. december 13. José Maria Mergú kapitány kilétére nem találtam adatokat.
29. A zságákról: Ecsedy Csaba jegyzete. In: Messzi népek magyar kutatói, I. kötet, Budapest, 1978.226. p.
30. Brochado, Bernardino, José egyike volt az első portugál utazóknak, akik megtelepedtek Angola belsejében, és utazásait le is írta tudósítás formában Descrição das terras Humbe, Camba, Mulondo, Quanhama e otros, sua população, seus costumes, vestuários, etc. In: Boletim e Annales do Conselho Ultramarino, Lisboa, 1854/58.
31. BIERNACZKY Szilárd: Magyar László szellemi hagyatékáról (Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról – születése 200. évfordulóján) In: Vasi Szemle, 2018. 5. sz. 523-551.pp.
32. i.m. 543. p.
33. Rákóczi István szíves közlése. Szintén tőle tudom, hogy bár a fordítás még nem jelent meg egészében, de a szerkesztő asszony odaadta betekintésre a Magyarral is foglalkozó kutatóknak. Így portugálul olvasható: A breve informação acerca dos Moluva e dos Estados Lobal és Preparativos para a viagem aos países do Interior. In: Percursos da modernidade em Angola:dinâmicas comerciais e transformações sociais no século XIX., Lisboa: Instituto de Investigação Científica Tropical: Instituto da Cooperação portuguesa, 1997. 719-

732.pp. és 715-718. pp., (Isabel Castro Henriques doktori disszertációja része)

IRODALOM

APARICIO, ALEXANDRA: Um Húngaro entre Bienes em Meados do Século XIX. Interpretação e Análise das suas Relações. (Egy magyar a Biéiek közt a XIX. sz. közepén. Kapcsolatainak elemzése és értelmezése.) In: Actas do Seminario: Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995. Luanda, 1995. 510 p., 391-405. pp..

APARICIO, ALEXANDRA: Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. Ethnographia, 2001. 223-245. pp. Budapest.

BIERNACZKY SZILÁRD: Magyar László szellemi hagyatékáról. (Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról – születése 200. évfordulóján.) In: Vasi Szemle, 2018. 5.sz. 515-523.pp. Szombathely.

ECSEDY CSABA: Magyar László, 1818-1864. Ethnographia, 1969. 557-564. pp.

ECSEDY CSABA (válogatta és jegyzeteit írta): Magyar László. In: Messzi népek magyar kutatói, Gondolat, Budapest, 1968. I. 412 p.

FODOR ISTVÁN: Introduction to the history of Umbundu. László Magyar's records (1859) and the later sources. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

KRIZSÁN LÁSZLÓ: Magyar László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

KRIZSÁN LÁSZLÓ: Magyar László afrikai levelei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 10. 1991. 82-84. pp.

KRIZSÁN LÁSZLÓ: Ismeretlen okmányok a Zambézi menti „magyar missziók” történetéhez (Részletek Czimmermann István SJ afrikai misszionárius leveleiből) Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 11. 1992. 77-80. pp.

LISTOWEL, JUDIT: The other Livingstone. Julien Friedmann, London, 1974.

SEBESTYÉN ÉVA: Mi volt Magyar László halálának az oka? Africana Hungarica, 2007. 2.évfolyam, 1-2. szám, 157-185. pp.

- SEBESTYÉN ÉVA: Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 288 p.
- SEBESTYÉN ÉVA (közreadó): Magyar László útinaplója és levelei Afrika belsejéből. Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 147 p.
- SEBESTYÉN ÉVA (közreadó): Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857-es években. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. 332 p.
- THIRRING GUSZTÁV: Magyar László élete és működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Budapest, 1937. Kilián.
- VAJKAI ZSÓFIA: As anotações de László Magyar, explorador de Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. (Magyar László feljegyzései az angolai népek földműveléséről.) In.: Baptista, F.O., Pais de Brito, J., Braga, M., Pereira, B. (szerk.): Estudos em homenagem a Ernesto Veiga de Oliveira, Lisboa, 1989. 825-850.pp. Instituto Nacional de Investigação Científica, Centro de Estudos Etnologia
- VAJKAI ZSÓFIA: Um Húngaro em Angola. Viagens de Ladislau Magyar (1818-1864) através dos Documentos do AHU (Egy magyar Angolában. Magyar László...utazásai a Tengerentúli Levéltár iratainak tükrében.) In: Actas do Seminario: Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995. Luanda, 1995. 510 p., 391-405. pp.
- VAJKAI ZSÓFIA (fordította és jegyzetekkel ellátta): Aparicio, Alexandra: Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. Ethnographia, 2001. 223-245. pp.
- VAJKAI ZSÓFIA: Magyar László Angolája – portugál szemmel. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 13. 2004. 23-36.pp.
- VÉBER KÁROLY (szerkesztette): Magyar László afrikai utazásai. Panoráma Kiadó, Budapest, 1985. 479 p.